

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

**М. БЕҲБУДИЙ номли САМАРҚАНД ВИЛОЯТ ПЕДАГОГИК
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ИНСТИТУТИ**

***БУЮК ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ
УМУМПЕДАГОГИК ВА ДИДАКТИК ҒОЯЛАРИ***

(услубий тавсиянома)

Ш.Саидкулов

Самарқанд – 2011 йил

Мазкур ўқув-услугий тавсиянома умумтаълим мактаблари ва педагогика коллежлари педагог-ўқитувчилари, туман (шаҳар) ХТБ методика кабинети ва таълим марказлари методистлари, қайта тайёрлаш ва малака ошириш курслари тингловчилари учун мўлжалланган.

Тузувчи: Ш.Саидкулов – Самарқанд ВПКҚТМО институти
“Педагогика, психология ва таълим менежменти”
кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди.

Такризчилар: Р.Аминов – Самарқанд ВПКҚТМО институти
“Педагогика, психология ва таълим менежменти”
кафедраси мудири, педагогика фанлари номзоди.

Н.Шодиев – СамДУ профессори, педагогика фанлари
номзоди.

Ушбу услубий қўлланма ВПКҚТМОИ “Педагогика, психология ва таълим менежменти” кафедрасининг 2011 йил ____ апрелда бўлиб ўтган йиғилишида ҳамда институт илмий Кенгашининг 2011 йил ____ июнда бўлиб ўтган йиғилишида муҳокама этилган ва ____-сонли қарорига асосан чоп этишига ижозат берилган.

КИРИШ

Ўзбекистонда таълим тизимини ўсиб келаётган ёш авлод талаблари асосида ташкил этиш, уни жамият тараққиёти истиқболлари ва жаҳон андозаларига жавоб бера оладиган даражада бўлишини таъминлаш бугунги куннинг долзарб масаласидир.

Бугунги кунда ўзбек халқи сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий соҳаларда катта ютуқларга эришмоқда. Ўз тарихига янгича тафаккур асосида ёндашиш, улуғ аждодлар қолдирган бой маданий, маърифий меросни ўрганиш имконияти туғилди, миллий ғурур яна қайта тикланди, илм-фан, жумладан педагогика фани янги тараққиёт босқичига кўтарилмоқда.

Ўтмишдаги педагогик тафаккур даҳоларини шуҳратини тиклаш, улар ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш бугун ҳаммага аён бўлмоқда.

Қадимдан ота-боболаримиз ёш авлодни ҳаёли, иймон-этиқодли комил инсон қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор берганлар.

Буюк алломаларимиз таълимотларида камтарлик инсоний энг ғўзал фазилат эканлиги, у инсон маданияти, унинг одамийлиги, мардлиги каби хислатлар билан белгиланади. Инсон камтарлиги энг аввало унинг меҳнатида намоён бўлади, камтар кишида ҳавои-нафс, ғурур, манманлик бўлмайди, у одоб-ахлоқли, меҳр-шафқатли бўлади, ишида, сўзида қатъий туради.

Ўзбек маданияти, чунончи шарқона миллий тарбия назарияси ва амалиёти ҳар бир тарихий давр ва босқичларда ижтимоий-сиёсий жараёнларда ўз таъсирини ўтказиб келган.

Ўтмишда ота-боболаримиз, буюк алломаларимиз, юксак маърифат соҳиблари бахт-саодатни озодлик, эркинликда кўрганлар.

Мазкур услубий тавсияномада ўз замонасида сиёсат, маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшган педагогик тафаккур намояндаларининг таълим-тарбия ҳақидаги қарашларидан намуналар келтирилган. Ҳар бир алломанинг ҳаёти ва ижодига тегишли бўлган матнлар уларни бевосита тадқиқ этган педагог, адабиётшунос, тарихшунос, файласуф олимлар, ислом дини билимдонлари маълумотларига асосланган.

Услубий тавсияномада келтирилган маълумотлардан ҳар бир таълим муассасаси педагог ходими ўз фаолиятида фойдаланиши, ҳар бир тарбияланувчини жамиятнинг муносиб кишиси қилиб вояга етказишга ўзини муносиб ҳиссасини қўшади деб умид қиламиз.

БУЮК ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ УМУМПЕДАГОГИК ВА ДИДАКТИК ҒОЯЛАРИ

Шарқда Буюк “Уйғониш” даври ҳисобланган IX-XII асрларда бир қатор шохликлар орасида бўлиб ўтган даҳшатли урушлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда янги давлат пайдо бўлдики, ундаги маданият ва фаннинг ривожланиши даражаси бугунги мустақил Ўзбекистонимиз тарихи учун катта аҳамиятга эга. Ўз замонасида илм, фан, маданият равнақи йўлида катта инқилоб яратган Абу Наср Форобий, Имом Ал-Бухорий, Махмуд Кошқарий, Нажмиддин Кубро, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, аз-Замашхари, Абу Абдулло Рудакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий ва бошқалар ўз ихтиролари ва ғоялари билан бутун жаҳонни хайратга солдилар.

Илм, фан равнақи йўлидаги тадқиқотларни ривожлантириш мақсадида XI асрда Махмуд Хоразмшоҳ раҳбарлигида Хоразмда тадқиқот Маркази ташкил этилди, унда Шарқнинг буюк олимлари ўз фаолиятларини олиб бордилар, кейинчалик ушбу Марказ Марказий Осиёда ягона Академия деб эълон қилинди. Марказий Осиё илм, маърифатни ривожлантириш муаммолари бўйича Мусо Ал-Хоразмий, Аҳмад Ал-Фарғоний, Ал-Марвази, Жавҳарий ва бошқа алломалар мазкур Академияда тадқиқотлар олиб бордилар.

Марказий Осиё халқларининг IX аср охирларида бошланган Халифат зулмидан озод бўлиш учун олиб борган курашлари натижасида Сомонийларнинг биринчи давлати пайдо бўлди ва унда Бухоро марказий пойтахт деб эълон қилинди. Бир асрдан зиёдроқ фаолият кўрсатган ушбу давлатда турли оқим ва қарашларга эга бўлган гуруҳлар пайдо бўла бошлади. Бухоро, Самарқанд, Марв, Урганч ва Хива шаҳарларида ҳунармандчилик, архитектура-қурилиш ишлари ривожланди. Шу даврда китоб ўқишга қизиқиш янада ортди. Бу ўрта асрларда маърифатга интилишнинг ёрқин кўриниши бўлди. Бу даврда қўлёзма китоблардан нусха кўчириш, уни кўпайтириш санъати ривожланди. Турли шаҳарларда (Бухоро, Самарқанд ва бошқа) китоб бозорлари ташкил этилди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Боғдод, Дамашқ шаҳарларида катта кутубхоналар бунёд этилди, бозорларда китоб расталари сони ошди, Боғдод, Миср, Эрон, Ислания халифалигининг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилди ва китоб алмашинуви кенг йўлга қўйилди.

Инсоният жамияти тараққиётида етук инсонларнинг фаолияти, саъй-ҳаракатлари натижалари муҳим ўрин тутди. Бундай инсонлар

давлат ва халқ арбоблари (шоҳлар, подшолар, амирлар, беклар ва б.), маънавият-маърифат дарғалари (алломалар, мутафаккирлар, донишмандлар ва б.), дин пешволари (пайғамбарлар, уламолар, шайхлар, имомлар ва б.) сиймосида жамият тараққиётида сезиларли ўрин тутганлар.

Инсоният ҳаётида алоҳида ўрин тутган бундай шахсларнинг сурат ва сийратлари, бажарган ишлари тўғрисида турли хил манбаларда ёзиб қолдирилган ва келажак авлод ана шундай хислат-фазилатларга эга бўлишга ундалган.

АЛ-ХОРАЗМИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Мусо ал-Хоразмий 780 йилда Хоразмда дунёга келган бўлиб у бутун дунё илм-фанини забт этган қомусий олимдир. Унинг риёзиёт ва фалакиёт фанига асос солгани ўз замонасида ҳам, ҳозир ҳам барча олимлар томонидан тан олинмоқда. Булғуси йирик олим олдин мантикий фикрлаш малакасини оширган, асосий эътиборни тил ўрганишга қаратган. Натижада Хоразмни ўз тили билан бир қатор турк, араб, форс ва яҳудийлар тилларини пухта эгаллаган. У 813 йилда Бағдод халифаси Ал-Маъмун томонидан таклиф этилади, бўлажак олим ушбу таклифни қабул қилади ва ўз фаолиятини Бағдодда давом эттирди. У Бағдоддаги Донишмандлар уйи (кутубхона, абсерватория ва бошқа илмий масканлар)га бир неча йил давомида раҳбарлик ҳам қилди.

Ўз фаолияти жараёнида Ал-Хоразмий арифметика, алгебра, фалакиёт, хандаса, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар бўйича жиддий илмий кашфиётлар қилди. Унинг алгебрага оид китобининг хандасага бағишланган қисмида шаклларни ўтган (бурчак, учбурчак, тўртбурчак, кўпбурчак, конус, пирамида кабилар) масалаларини тадқиқ этган. Бу геометрик чизма билан бевосита боғлиқдир. Унинг бу соҳадаги таълимоти ҳозирги чизмачилик фани учун жуда муҳимдир.

Бағдодда астрономия соҳасида катта туртки бўлган нарса шуки, бағдодликлар ҳиндлар билимидан хабардор бўлганликлари бўлса, бунда асосий сабабчи Ал-Хоразмийдир.

Хоразмий Маъмун академиясида олиб борилган илмий кузатишларга фаол қатнашади, у “Байтул Ҳикмат”нинг илмий фаолиятида бевосита иштирок этиб, халифалик, “Уйғониш” даврининг етук ижодчисига айланди.

Ал-Хоразмий асарларидан: “Алгоритми ҳинд ҳисоби ҳақида”, “Ал-жабр алмуқобила ҳисоби”, “Хоразмий Зижжи”, “Китоб ар-рухума”, “Китоб ат-тарих” ва бошқалар бўлиб, улар бугунги кунгача ўз мазмун моҳиятини сақлаб келмоқда.

АБУ ИСО АТ-ТЕРМИЗИЙ

Имом Термизий Шарқ мутафаккирлари қаторида алоҳида ўрин тутати.

Сурхандарё вилоятининг маркази ҳисобланган Термиз шаҳрида 824 йилда туғилган Имом Термизий ёшлигидан илмга чанқоқ бўлиб, ислом дунёсининг бир қатор мамлакатларига сафар қилган. Унинг асосий илмий, ижодий фаолияти Ҳижоз, Ироқ ва Хуросонда ривожланди. У Имом Бухорий, имом Муслим, Абу Довуд, Кутайба ибн Саид, Исҳоқ ибн Мусо, Махмуд ибн Жийлон, Али ибн Ҳожар, Ахмад ибн Маниълардан таълим олган ва ҳадис сирларини ўрганган.

Имом Термизийнинг асарларидан катта аҳамиятга эга бўлган “Суннат” китобидаги қуйидаги ҳадислар катта аҳамиятга эга:

1. Оллоҳ наздида энг яхши дўст деб одамларга доимо хайрли ишларни қилиб юрувчи кишига айтилади.

2. Одамларга хайрихоҳлигинг – бу сенинг садақанг.

3. Икки нарса борким: кўпчилик унинг қадрига етмайди: бири – соғлиқ, иккинчиси – бўш вақт.

4. Уч хил дуо сўзсиз мустажоб бўлади: мазлумнинг дуоси, мусофир кишининг дуоси ва ота-оналарнинг ўз фарзандлари ҳақидаги дуолари.

5. Кимга олийҳиммат берилган бўлса, унга ҳамма нарса берилган ҳисобланади, кимга у берилмаган бўлса, унга ҳеч нарса берилмаган бўлади.

Имом Термизийнинг хотираси ўта кучли бўлиб, бунга ўз замонасининг буюк алломалари юқори баҳо берганлар.

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

Аҳмад Фарғоний Буюк уйғониш даврида Фарғонада таваллуд топган бўлиб, унинг унумли ва сермасъул илмий фаолияти араб халифалиги минтақасидаги Дамашқ ва Бағдод шаҳарлари билан боғлиқдир.

Араб халифаси Маъмуннинг таклифига биноан Аҳмад Фарғоний ўша даврнинг буюк илм-фан намояндалари бўлган Аббос ибн Саид, Саид ибн Хомид, Яхё ибн Мансурлар билан бирга фаолият кўрсатди ва кейинчалик Дамашқ расадхонасида кузатишлар олиб борди. Аҳмад Фарғоний раҳнамолиги ва иштирокида, дастлаб Бағдод, кейин эса Дамашқ расадхоналари қурилди. Йирик олимнинг асосий фаолияти айнан шу шаҳарларда камол топди. Аникроғи Фарғоний ва унинг ҳамкасблари сайёраларнинг коинотда жойлашиши, юлдузларнинг сирлари, уларнинг ҳаракатлари қонуниятлари билан шуғулландилар, натижалар эса махсус жадвалларда зикр этилди.

Аҳмад Фарғоний фақатгина кузатув билан шуғулланмасдан, балким расадхона учун асбоб-ускуналар ясаш билан ҳам машғул бўлган. Мазкур ишлар натижалари “Ал-комил фи-устурлаб” (Астролюбия ҳақида қизиқарли фикрлар) “Фи-санъат ва устурлоб” (Астролюбия ясаш санъати ҳақида) каби асарларида ўз аксини топган.

Халифа Мутаваккил 861 йилда истеъдодли олим Аҳмад Фарғоний таклиф этади ва Нил дарёси сатҳини ўлчаш топшириғини беради ва буни у муваффақият билан бажаради.

Қомусий олим Аҳмад Фарғонийнинг илмий-ижодий фаолияти, қайси соҳада бўлмасин, ишни бошлашдан олдин мақсад ва кейин вазифани белгилашдан иборатлиги характерли ҳолдир. Унинг асарлари жаҳоннинг турли тилларида бир неча бор қайта таржима қилинган.

Аҳмад Фарғоний тинимсиз самарали илмий меҳнати ва фаолияти туфайли буюк фалакиётшунос сифатида илми риёзиёт ва жуғрофия соҳасида катта обрў қозонди.

Аҳмад Фарғонийнинг илмий-назарий ижоди ҳатто Птоломейдек буюк олимнинг фалакиёт илмига бағишланган “Алмажистий” номли китобига шархлар ёзишга изоҳ ва қўшимчалар киритишга имкон берди. Унинг фалакиёт илмига доир асари сўнгида жуғрофий жойлар жадвали ўрин олган.

Аҳмад Фарғонийнинг асарлари ўзидан кейинги дунё олимларига қўлланма сифатида хизмат қилди ва хизмат қилмоқда. Шунинг учун ҳам у буюк муаллиф ва педагогдир.

ИМОМ ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардибза ал-Бухорий ҳижратнинг бир юз тўқсон тўртинчи йили шаввол ойидан ўн уч кун ўтганда жума номозадан кейин (милодий ҳисоб билан 809 йил 13 майда) Бухорода таваллуд топди. Отаси Шайх Исмоил ибн Иброҳим аҳли ҳадислардан бўлиб, савдо ишлари билан ҳам шуғулланар эди.

Имом ал-Бухорий ёшлик чоғида отасидан ажрайди ва онаси қўлида тарбия топади. Ўн ёшиданок араб тили ва ҳадис китобларини мутолаа қилиш ва уларни ёд олишга кунт билан киришади. Кейин бухоролик муҳандислар Муҳаммад ибн Саллом ал-Пайкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий ал-Жуъфийлар ҳузурига бориб, улардан кўп ҳадисларни ёд олади. 16 ёшида онаси ва акаси Аҳмад билан сафарга отланади. Сафар асносида, у қайси шаҳардан ўтса, ўша ердаги ҳадис олимларидан дарс олади. Шу тариқа Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Хомс, Дамашқ, Фаластин, Макка ва Мадина каби кўплаб шаҳарлардаги машҳур ҳадис олимларидан шу илм асрорларини ўрганади.

Ривоятларга кўра, Имом ал-Бухорий 16 ёшга қадам қўйганида Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий ва Бакиъ ибн ал-Жарроҳларнинг китобларини батамом ёд олган. У ёд олган ҳадисларнинг матнини далиллари ва ровийларнинг таржимаи ҳоллари билан бирга қўшиб ёдлаган.

Имом ал-Бухорий Макка, Мадина, Дамашқ, Қайсария, Хомс, Бағдод, Куфа, Восит, Балх, Нишопур, Асқалон, Марв каби шаҳарларда бир неча йил яшаб, ҳадислар тўплаш, ёзиш ва кўплаб толибларга илм ўргатиш билан шуғулланади. Йигирма ёшидан бошлаб китоб таълиф эта бошлади. Ул зот қаламига мансуб бўлган “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ”, “Ал-адаб ал-муфрад”, “Ат-Тарих ал-кабир”, “Ат-тариху-с-сағир”, “Ал-Қироату халфа-л-имом”, “Рафъул-йадайн фи-с-салоти” каби асарлар ҳозирда республикамиз китоб хазиналарида сақланмоқда.

Имом ал-Бухорий Нишопурдан асл ватани Бухорога қайтгач, бирмунча вақт толиби илмларга ҳадис илмидан дарс беради.

Инсоният маданиятига беназир ҳисса қўшган, замину-замонларда барча авлодларга маънавий озуқа бахш этган Имом ал-Бухорий ахлоқ ва одобга оид ҳадислар мужассамланган, аҳамиятига кўра Қуръони каримдан кейинги иккинчи диний манба деб эътироф этилган “Ал-

Жомеъ ас-Сахиҳ” китобидан кейин яратган “Ал-адаб ал-муфрад” (“Адаб дурдоналари”) асарида ахлоқий қадриятларни баён этади.

Имом Исмоил ал-Бухорий ушбу асарларида ахлоқ, одоб ҳақида сўз юритар экан, одамларни ота-онага ҳурматда бўлишга, онани эъзозлашга, меҳр-оқибатли, пок ва иймонли бўлишга даъват этади, яхшилик қилиш инсоннинг муқаддас бурчи эканини таъкидлайди.

“Ал-адаб ал-муфрад”нинг 1-24-боблари фарзандларнинг ота-она ҳурмати жойига қўйишлари, уларни эъзозлаб, дилларига озор етказмай фарзандлик бурчларини мукамал адо этишлари зарурлиги каби масалаларга бағишланган.

Асарда ўқтирилишича, одам учун энг оғир гуноҳ, бу Оллоҳга ширк келтириш, фарзанднинг ота-онага оқ бўлишидир. Имом Исмоил ал-Бухорий бу ҳақда шундай ривоят қилади: “Халифа Абу Бакр Сиддиқ айтадилар: Расулуллоҳ саҳобаларидан: “Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайми?” – деб уч марта сўрадилар: Улар: “Эй Расулуллоҳ, айтиб беринг”, - дейишди. Шунда Расулуллоҳ: “У – Оллоҳга ширк келтиришлик ва ота-онага оқ бўлиш, - деб жавоб бердилар”.

Исмоил ал-Бухорий болаларнинг солиҳ – қобил бўлишлари Оллоҳ таолонинг тавфиқи билан бўлади, аммо уларга одоб-ахлоқ ўргатиш оталарнинг вазифаси эканини айтади.

Исмоил ал-Бухорий қариндош-уруғларга яхшилик қилишни, уларга нисбатан раҳм-шафқатли бўлиш ва улар билан муттасил борди-келди қилиб туришни таъкидлайди. “Анас ибн Молик (разиаллоҳу анҳу) айтадилар: Расулуллоҳ: “Ризқи кенг ва фаровон бўлишни ва ҳаёти узоққа боришни яхши кўрадиган киши қариндошларидан ўзини узмасин”, - дедилар (ўша китоб, 33-бет). Исмоил ал-Бухорий раҳм-шафқат хусусида қилган насиҳатларида, айниқса, беморлик ҳолидан хабар олишни, етим болаларга отасидек марҳаматли бўлишни, ҳар бир одам ўз боласига қандай бўлса, қўлидаги етимга ҳам шундай қараши кераклигини ўқтиради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, мусулмон кишининг ўз биродаридан уч кундан ортиқ аразлаб, гина сақлаб, гаплашмай ва сўрашмай юриши дуруст эмасдир. Улардан қай бири биринчи бўлиб саломлашса, ўшаниси яхшироғидир.

Улуғ мутафаккир меҳр-шафқат ҳақидаги қарашларида одамларни аҳилликка, ўзаро ҳурмат-эҳтиромда бўлишга ундаб, кимки Оллоҳга ва охиратга иймони бўлса, у зинҳор, қўшнисига озор бермаслиги, Оллоҳга ва охиратга ишонч бўлса, меҳмоннинг ҳурмати ўрнига

қўйиши, Оллоҳга ва оҳират кунига ишонч, фақат яхши гаплардан гапириши ёхуд сукут сақлаши лозимлигини айтади.

Шунингдек, Исмоил ал-Бухорий кимки фаровон ҳаёт кечириб, дунёда яхши ном қолдирай деса, қариндош-уруғларига силаи раҳм қилиши, уларнинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб юриши зарурлигини таъкидлайди. Исмоил ал-Бухорий одамларга тил билан, қўл билан озор бермасликни юксак амал деб ҳисоблайди. У бу ҳақда шундай ривоят қилади: Расулуллоҳдан: «Исломда қайси амал афзал ҳисобланади?» – деб сўрадилар. “Тилидан ҳам, қўлидан ҳам бошқа мусулмонларга зарари етмайдиган амал – амалларнинг афзалидур”, - деб жавоб бердилар.

Улуғ олимнинг таъкидлашича, ҳар бир одам комил инсон бўлиши учун ўзи яхши кўрадиган нарсасини ўзгаларга ҳам раво кўрадиган бўлиши керак.

Исмоил ал-Бухорий ҳаёли бўлишни жуда улуғлайди. Бу хусусда шундай ривоят келтиради: Расулуллоҳ ўз биродарларига шарму-ҳаёдан панду-насихат қилаётган бир ансорийнинг ёнидан ўта туриб: “Ҳаё ҳам иймон белгиларидандур” - деб унинг гапига қўшимча қилдилар.

Улуғ олим одамларни тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга даъват этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси бўлишлигини кўрсатиб, улар ёлғон гапиришдан, ваъдага вафо қилмасликдан ва омонатга хиёнат қилишдан иборатлигини айтади.

Исмоил ал-Бухорий мусулмон кишини ҳақорат қилишни гуноҳ, у билан уришишни кофирлик деб билади. Ва яна шу фикрни давом эттириб, инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонлигига эмас, балки жаҳл чиққан вақтда ўзини тия олишни паҳлавонлик деб ҳисоблайди. У бу ҳақда шундай ривоят қилади:

Расулуллоҳ саҳобаларидан: “Сизлар паҳлавон деб кимни ҳисоблайсизлар?” – деб сўрайдилар. Улар: “Курашда ҳеч кимдан йиқилмайдиган кишини биз паҳлавон деб биламиз”, - дейишади (ўша китоб, 5-81-бет). Расулуллоҳ: “Ундай эмас, Паҳлавон деб жаҳли чиққан вақтда ўз нафсига эга бўла оладиган киши айтилади”, - дедилар (ўша китоб, 103-бет).

Исмоил ал-Бухорийнинг фикрича, ҳар бир одам биродарида бирор камчилик кўрса, ўзида бўлган шундай камчиликни тузатишга ҳаракат қилмоғи лозим. Шу маънода улар бир-бирлари учун кўзгудирлар. Бу ҳақда асарда шундай ривоят баён этилган:

Абу Ҳурайра айтадилар: “Ҳар бир мўмин банда ўз биродарининг кўзгусидир. У биродарида бирор айб кўрса, ўзида бўлган шундай айбини тузатишга ҳаракат қилиши керак”, - дедилар. Исмоил ал-Бухорийнинг бу ҳақдаги фикри асарда Абдуллоҳ ибн Аббос қилган ривоятда ҳам ўз ифодасини топган: “Сен бир биродарингнинг айбини зикр қилмоқчи бўлсанг, аввал ўз айбларингни эсла!” – дейди ибн Аббос.

Исмоил ал-Бухорийнинг таълим-тарбия хусусидаги таълимотида ахлоқий қарашлари муҳим ўринда туради. Унинг уқтиришича, баланд товуш билан ўринсиз кўп кулиш бошқалар дилига озор берувчи хислат. Бу фикр қуйидаги ривоятда таъкидланади:

Абу Ҳурайра айтадилар: “Товуш чиқариб кулишни кам қил. Чунки кўп кулиш дилни ҳалок (вайрон) қилади” (ўша китоб, 86-бет).

Исмоил ал-Бухорий халққа ёқимли, доимо эҳтиромда, унинг муҳаббатига сазовор бўлишни гўзал ахлоқлилик деб билади. Бу ҳақда олим шундай ривоят қилади:

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Амр ибн ал-Ос (разиаллоҳу анҳу) Расулуллоҳдан қуйидаги ҳадисни эшитдилар: “Қиёмат куни менга энг яқин бўлувчиларингиз кимлигини айтиб берайми?” – деб сўраганларида, саҳобалар жим туришди. Расулуллоҳ бу саволларини икки ё уч маротаба қайтарганларидан кейин, улар: “Ё Расулуллоҳ! Айтиб беринг!”, - дейишди. Расулуллоҳ: “Улар – ахлоқда (халққа) ёқимлироқ бўлганларингиздир”, - дедилар.

Буюк олимнинг таъкидлашича, инсон учун энг катта бойлик – қалб саҳоватидир. Бу ҳақдаги фикрни олим қуйидаги ривоятда ифодалайди:

Абу Ҳурайра Расулуллоҳдан ривоят қилдилар: “Бойлик молнинг кўплиги эмас, балки (чин) бойлик – қалб саҳоватидир” – дедилар (ўша китоб, 27-бет).

Улуғ мутафаккир оилавий муҳитнинг барқарор, тинч, оила аъзоларининг соғ-саломат, тўқ бўлишини истайди. Шундай бўлган оила бахтиёрдир. Унинг ривоят қилишича: Убайдуллоҳ ибн Миҳсан ал-Ансорий айтадилар. Расулуллоҳ: “Ким ўз оиласи билан тинч, тани соғ бўлиб турса ва олдида шу кунига етарли таоми бўлса, у одамга гўё бутун дунё берилган ҳисобланади”, - дедилар (ўша китоб, 27-бет).

Исмоил ал-Бухорий «Кишиларга қилинадиган яхшилик ҳақида» ривоятида дейди: «Жобир ибн Абдуллоҳ айтадилар: Расулуллоҳ: “Кишиларга қилинадиган ҳар бир яхшилик садақа ҳисобланади, ҳатто бир биродарингга очик юз билан рўбарў келишинг ва

челагингдан унинг идишига (сув) солиб беришинг ҳам садақа бўлади”, - дедилар» (ўша китоб, 98-бет).

Исмоил ал-Бухорий одамларнинг ўзаро дўстлигини, меҳр-шафқатли бўлишини талаб қилар экан, бу инсоний фазилатларга эга бўлганларни инсон танасидаги аъзоларга қиёс қилади. У дейди:

“Мўминлар ўзаро дўстлик, меҳр ва шафқатда худди инсон танасидаги аъзоларга ўхшайдилар, зеро, унинг бирор аъзоси оғригудек бўлса, бошқа аъзолари ҳам бедор ва лоҳас бўладилар” (ўша китоб, 88-бет).

Бухорий инсонлар ўртасидаги кўнгил яқинликни, энг улуғ неъмат, яхшилик деб таъкидлайди. “Абдуллоҳ ибн Аббос айтадилар: “Неъматлар (яхшиликлар) инкор қилиниши ва раҳмдиллик узилиб қўйилиши мумкин, аммо кўнгилларнинг бир-бирига яқинлигидек нарсани биз кўрмадик”.

Мутафаккир асарида кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда бўлиш зарурлиги алоҳида таъкидланади. Бу фикр қуйидаги ривоятда шундай ифодаланади. Расулуллоҳ: “Кимки ёши кичикларимизга раҳмдил бўлмаса, у одам бизнинг қавмдан эмас» - дедилар (ўша китоб, 109-бет).

Демак, ҳар бир мусулмон бу бурчни доимий сурада адо этмоғи даркор.

Улуғ олим ўз таълимотида илм ўрганиш, уни ўрганиш йўллари ва қоидаларини билиш масаласига ҳам жиддий эътибор беради. Қуйидаги ривоят фикримиз далили бўла олади:

Абдуллоҳ ибн Аббос... айтадилар: «Расулуллоҳ кишиларга илм ўргатинглар, уларга қийин эмас, енгил йўлни кўрсатинглар, қачон жаҳлингиз чиқса, жим туришга ўрганинг» - дедилар (ўша китоб, 83-бет).

Исмоил ал-Бухорий одамларни ҳайвонларга ҳам марҳаматли бўлишга, кегуси авлодлар учун кўчат экиб, ўзидан ёдгорлик қолдиришга даъват этади. Олимнинг бу даъвати Расулуллоҳ қилган ривоятда ҳам муфассал ифодалангандир.

Ривоят қилинишича: “Бир киши йўлда кетаётиб, қаттиқ ташна бўлди. Йўлда бир қудуқ кўриниб қолди-да, унинг ичига тушиб сувидан ичди. Қудуқдан қайтиб чиққан вақтида бир ит ташналигидан ҳансираб, ҳўл тупроқни ялаётганини кўради-ю, бу бечора менга ўхшаш ташна экан, деди-да, қайта, қудуққа тушиб, маҳсисига сувдан тўлдириб чиқиб итга ичирди. У кишининг қилган иши Оллоҳ таолога мақбул бўлиб, гуноҳини кечди”. Шунда саҳобалар: “Ё

Расулуллоҳ! Ҳайвонларга қилган яхшилигимиз учун ҳам бизларга савоб бўладими?” – деб сўрашди. Расулуллоҳ: “Ҳар бир юмшоқ жигарга (тирик жониворга) қилинган яхшилик учун савоб бўлади”, – дедилар.

Бу ҳадисда шариатда ўлдиришга буюрилган илон, чаён кабилардан бўлак ҳамма жониворлар яхшилик қилиш ва озор бермаслик кераклиги баён этилган.

“Ал-адаб ал-муфрат” асарида ривоят қилинишича, бирор одам экин учун кўлида бир кўчатни ушлаб турган пайтда қиёмат қойим бўлиб қолганда ҳам уни экиб қўйиши керак. Кўчатни экаётган вақтда дажжол чиқиб қолибди, деб эшитса ҳам, уни тузатиб экишга ҳаракат қилиши лозим. Чунки кўчат ундан кейин яшайдиган одамлар учун керак, одамлар ундан тановул қилиб баҳра оладилар.

Умуман, улуғ юртдошимиз Имом Исмоил ал-Бухорий бутун умрини умуминсоний ахлоқий қадриятларни тиклаш, мустаҳкамлаш ва кегуси авлод учун тухфа қилиб қолдириш, бутун дунё мусулмонларида ахлоқи карима ва одоби ҳақида олижаноб хислатларни таркиб топтиришга бағишлади. Уларни покизаликка, иймонли, эътиқодли, соф виждонли ва инсофли бўлишга даъват этди. Улуғ мутафаккирнинг ахлоқ-одоб ва таълим-тарбияга оид панд-насиҳатлари ва ўғитлари мустақиллигимизни мустаҳкамлаш, ёш авлодни иллатли ва қабих йўللардан қайтаришда, шубҳасиз, ўз ижобий таъсирини кўрсатади, албатта.

АБУ НАСР ФОРОБИЙ

Абу Наср Форобий – ўрта аср Шарқининг машҳур мутафаккири, қадимги юнон фалсафасининг Шарқдаги энг йирик давомчиси ва тарғиботчисидир. У Сирдарё бўйидаги Ўтрор (Фороб) шаҳрида 873 йилда туғилиб, Шош (Тошкент), Бухоро шаҳарларида ўқиди, сўнг Араб халифалигининг маркази Бағдод шаҳрига бориб, у ерда кўп йил истиқомат қилди. Юнон файласуфларининг асарларини мутолаа қилиш, турли тилларни ўрганиш билан шуғулланди. Умрининг сўнгги йилларида Дамашқда яшади. 950 йилда вафот этди. У турли соҳаларга оид илмий асарлар қолдирди. У ўз даврининг файласуфи, муסיқачиси, шоири, қомусий олими сифатида шуҳрат қозонди. У “Ақл ҳақидаги рисола”, “Фалсафадан олдин нимани ўрганиш керак”, “Субстанция ҳақида”, “Фалсафа манбалари”, “Мантиққа кириш”, “Масалалар манбаи” каби 160дан ортиқ рисоалар яратди.

Фаробийнинг таълим-тарбия ҳақидаги қарашларида инсонпарварлик ғоялари алоҳида ўрин тутди. Унинг фикрича, инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа етук жамоа бўла олиши мумкин. Комил инсонни яратиш, уни бахт-саодатга элтиш ҳар қандай давлат, жамоа бошлиғининг вазифаси бўлиши даркор.

Фаробийнинг таъкидлашича, инсонни тарбиялаш икки хил усул ёрдамида олиб борилиши мумкин. Тарбияланувчи ихтиёрий равишда зарурий, ақлий ва ахлоқий хислатларни – билимли бўлишга, тўғрилиқ ва ҳақиқатни севишга, жасур, дўстларга садоқатли бўлиш сингари фазилатларни эгаллашга интиломи лозим. Бундай инсоний фазилатларга эга бўлиш учун бахт-саодатга элтувчи жамоа бўлиши керак.

Фаробий инсонга хос ҳамда унинг маънавий юксалишида муҳим аҳамият касб этувчи тафаккур ва нутқнинг ривожланишини таълим-тарбиянинг асосини ташкил этувчи муҳим жараён ҳисоблайди.

Фаробий инсонни дунё тараққиётининг энг мукаммал ва етук якуни деб билади. Шунга кўра, у ўз асарларида инсонга тарбия ва таълим бериш зарурлигини айтади ва бунда таълим-тарбия усулларида кутилган мақсад масалалари асосий ўринни эгаллашини қайд қилади.

Таълим-тарбияда табиат ҳодисаларидан фойдаланиш ва бу йўлда бошқа кишилар билан тўғри муносабатда бўлиб, жамиятнинг ички тартиб-қоидаларини тўғри ўрганиб, унинг талабларига жавоб бера оладиган инсонни камол топтириш зарурлигини таъкидлайди.

Фаробий инсоннинг маънавий ҳаётида, асосан, унинг икки томонига: ақли – онгига ва ахлоқига (хулқ-атворида) эътибор беради. Шунинг учун таълим-тарбия, унинг фикрича, инсонни ақлий томондан ҳам, ахлоқий томондан ҳам етук мукаммал киши қилиб етиштиришга қаратилмоғи лозим. Демак, таълим-тарбиянинг бирдан-бир вазифаси – жамият талабларига тўла-тўқис жавоб бера оладиган ва уни бир бутунликда, тинчликда, фаровонликда сақлаб туриш учун хизмат қиладиган идеал инсон тайёрлашдир. “Идеал шаҳар аҳоли илмининг фикрлари” ҳамда “Бахт-саодатга эришув ҳақида” номли рисоаларида олимнинг бу фикрлари аниқ ифодаланган.

Фаробий таълим-тарбия ишига киришиш, уни бошлашдан аввал одамларнинг шахсий хислатларини билиш лозимлигини айтади. Унинг фикрича, инсоннинг хоҳиш, ихтиёр, ирода, яхшилик ва ёмонлик каби хислатларини, нимага қобилияти борлигини аниқламай туриб ишга киришиш кутилган натижани бермайди.

Олимнинг уқтиришича кимки энг гўзал ва фойдали кашф этиш фазилатига эга бўлса, кашф этган нарсаси чиндан ҳам ўзининг ва бошқаларнинг истагига мувофиқ бўлса у хайрли ва нафли бўлади.

Олим таълим фақат сўз ва ўрганиш билан, тарбия эса, амалий иш, тажриба билан амалга оширилишини айтади ва тарбияни ҳар бир халқ, миллатнинг амалий малакаларидан иборат бўлган иш-ҳаракат, касб-ҳунарга ўрганишдан иборат деб ҳисоблайди.

Демак, Форобий таълим ва тарбия беришни бир-биридан фарқ қилади. Таълим сўз билан, бир нарсани уқтириш, ўрганиш билан амалга оширилади, ёшлар назарий билимларини шу таълим ёрдамида эгаллайдилар.

Тарбия эса амалий фаолиятда намоён бўлади, ёшларга у маълум иш-ҳаракат, касб-ҳунар, одоб орқали сингдирилади.

Таълим-тарбия жараёнида назарий билим билан амалий ҳаракат – одат, малака, фаолият бирлашиб боради, етуклик шу бирлашувнинг даражасига қараб юзага келади.

Форобий таълим-тарбия жараёнида тарбияланувчи ёки таълим олувчи шахсга якка ҳолда ёндашувни, унинг табиий, руҳий ва жисмоний хислатларини назарга олиш зарурлигини таъкидлайди. У бу ҳақда шундай ёзади: “Бу барча табиий хислатларни, уларни олий камолотга етказиш шу ёки камолотга яқин бўлган даражага кўтаришга хизмат қилувчи восита ёрдамида тарбиялашга муҳтождир... Инсонлар турли илм, ҳунар, фаолиятга мойиллиги ва қобилиятлиги билан табиатан фарқ қиладилар, тенг табиий хислатларга эга бўлган одамлар эса ўз тарбияси (малакалари) билан тафовут қилади.

Тарбия жиҳатдан тенг бўлганлар эса, бу тарбия натижаларининг турличалиги билан бир-бирларидан фарқ қиладилар.

Тарбия жараёни, Форобийнинг фикрича, тажрибали педагог, ўқитувчи томонидан ташкил этилиши, бошқарилиб турилиши ва маълум мақсадларга йўналтирилиши лозим, чунки “ҳар бир одам ҳам бахтни ва нарса-ҳодисаларни ўзича била олмайди. Унга бунинг учун ўқитувчи лозим” (ўша китоб, 122-бет).

Форобий таълим-тарбия бериш усуллари ҳақида шундай ёзади: “Амалий фазилатлар ва амалий санъатлар (касб-ҳунар ва уларни бажаришга одатлантириш масаласига келганда), бу одат *икки турли йўл билан* ҳосил қилинади: *биринчи йўл* қаноатбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида одат ҳосил қилинади ва малакалар

вужудга келтирилади, одамдаги ғайрат, касб-интилиш ҳаракатга айлантирилади.

Иккинчи йўл (ёки усул) – мажбур этиш йўлидир. Бу усул гапга кўнмовчи қайсар шаҳарликлар ва бошқа сахрои халқларга нисбатан ишлатилади. Чунки улар ўз истакларича, сўз билан ғайратга кирадиганлардан эмасдир. Аммо улардан қайси бирики, назарий билимларни ўрганишга астойдил киришса ҳамда фазилати яхши бўлиб, касб-хунарларни ва жузъий санъатларни эгаллашга интилиши бўлса, бундай одамларни мажбур этмаслик лозим, чунки мақсад уларни фазилат эгаси қилиш ва касб-хунар аҳлларига айлантиришдир” (ўша китоб, 198-бет).

Тарбия бериш усули, Форобийнинг фикрича, икки турда бўлади. “Аввалги усул – санъатни ўз рағбатлари билан ўрганувчиларга ишлатадиган усул. Иккинчи усул эса мажбурий равишда тарбияланувчиларни тарбиялаш учун ишлатиладиган усул. Болалар устида турган одам эса муаллим бўлиб, у болаларга тарбия беришда турли тарбия усулидан фойдаланади”.

Форобий билимдон, маърифатли, етук одамнинг образини тасвирлар экан, бундай дейди:

“Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман деса, уни ёшлигидан бошласин, соғлиги ҳақида қайғурсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақланадиган бўлсин, барча қонун-қоидаларни билсин, билимдон ва нотик бўлсин, илмли ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча мавжуд, моддий нарсалар тўғрисида билимга эга бўлсин” (ўша китоб, 199-бет).

Бу фикрлардан Форобийнинг таълим-тарбияда, ёшларни мукамал инсон қилиб тарбиялашда, хусусан, ақлий-ахлоқий тарбияга алоҳида эътибор берганлиги кўриниб турибди унинг эътиқодича, билим, маърифат, албатта, яхши ахлоқ билан безатилмоғи лозим, акс ҳолда кутилган мақсадга эришилмайди ва бола ҳам етук бўлиб етишмайди. Олим дарахтнинг етуклиги унинг меваси билан бўлганидек, инсоннинг барча хислатлари ҳам ахлоқ билан якунланишини айтади.

Умуман, Форобий ўз давридаги ёшларнинг таълим олишлари билим эгаллашлари, хунар ўрганишлари, фаолият кўрсатишлари, меҳнат қилишлари зарурлиги хусусида фикрлар билдирган. Бу фикрлар ҳозирда ҳам таълим-тарбияда ғоят муҳимдир.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Абу Райҳон Беруний жаҳон фанининг тараққиётига ғоят улкан ҳисса қўшган зўр истеъдод эгаси ва заҳматкаш тадқиқотчи эди. Унинг ўлмас илмий асарлари жаҳон тараққиётида бениҳоя юксак аҳамиятга моликдир.

Абу Райҳон Беруний 973 йил 4 сентябрь (ҳижрий 362 й. 2-зулҳижжа) куни Хоразмнинг қадимий пойтахти Кат шаҳрида дунёга келди. Олимнинг тўла номи Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Берунийдир. Бу тўғрида Берунийнинг ўзи бир шеърида шундай деб ёзди:

“Отам Абдуллаҳаб – қари, илмсиз киши эди, онам эса ўтин ташувчи (“хаммолатул-хатоб”) бўлган”.

Беруний бу ифодалар орқали ўзининг оддий фуқаро ичидан чиққанини аслзодалар зотига мансуб эмаслигини таъкидлайди.

Беруний “Минералогия” китобида сомоний Исмоил ас-Сомонийнинг (890-907) “Ўз шарафини ўзи қозонадиган одам бўлган, болаларининг аслзодалиги орқали эмас” (ўша китоб, 15-бет) деган сўзларини ибрат қилиб кўрсатади. У яна бир ўринда: “Кимки, ўзининг қариндошлари ва ўлиб кетган ота-боболари билан мақтанадиган бўлса, унинг ўзи ўликдир, улар тирикдирлар” (ўша китоб, 115-бет).

Беруний туғилиб, ўсган даврда Хоразм сомонийлар давлатига қарам бўлса-да, муайян даражада мустақил ҳамда Ўрта ва Яқин Шарқнинг йирик илмий ва маданий марказларидан бири эди.

Беруний “Берун” сўзидан олинган бўлиб, “Берун” – “Ташқи шаҳар” демакдир. “Беруний – ташқи шаҳарда яшовчи киши” маъносини билдиради.

Бўлажак олим болалик чоғларини жамиятнинг энг қуйи доиралари орасида кечирган, ўша пайтлардаёқ турмушнинг аччиқ-чучугини татиб кўришга мажбур бўлган. 999 йили Хоразмга чегарадош бўлган сомонийлар давлатига қарашли ерларни Қошғар ва Еттисув томондан келган қорахонийлар тўла эгалладилар. Амударёнинг сўл қирғоғи ғазнавийлар ихтиёрига ўтди.

Араб истилоси давридан бошлаб (VII аср) Хоразмда икки мустақил ҳокимият – шимолий қисмда Гурганж (кўҳна Урганч) шаҳри юзага келади. X асрга келиб бу ерда маъмунийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. 995 йили Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммад Котни босиб олади, ҳукмдорини ўлдириб, ўзи Хоразм шоҳи бўлади.

Орол бўйидаги давлатлар, Волга бўйи, Шимолий Кавказ ва бошқа шаҳарлар билан алоқалар ўрнатади.

1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий (998-1030) Хоразмни забт этади ва маъмунийлар ҳукмронлигига чек қўяди. Хоразм ғазнавийлар давлатининг бир қисмига айланади.

Абу Райҳон Беруний ана шундай тарихий воқеалар юз бераётган даврда яшади. У ёшликдан илм-фанга ғоятда қизиқди. Хоразмда шуҳрат қозонган олим Абу Наср ибн Ироқ Мансур қўлида таълим олади. Фаннинг турли соҳалари билан шуғулланади, бутун Шарқнинг фан ва маданиятини ўрганади, она тилидан ташқари араб, суғдий, форс, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини мукаммал эгаллайди. Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганади.

Абу Наср ибн Ироқ Берунийни Абу Райҳон деб атади. Беруний 995 йили Котда афригийлар ҳокимиятига барҳам берилгач, Хоразмдан чиқиб кетиб, Эрондаги Рай шаҳрида истиқомат қилади. Кейинчалик эса Каспий денгизининг жануби-шарқий соҳилларидан Журжон (ёки Гургон) шаҳрига келди. Бу ерда “Ўтмиш ёдгорликлари” асарини ёзади. “Камтарлик ёки оқ кийимдаги кишилар тарихи” асарини ҳам шу даврда ёзади. Аммо бу асар бизгача етиб келган эмас. “Ўтмиш ёдгорликлари” асари ўз даврида кенг шуҳрат топди. У қайта-қайта кўчириб ёзилди.

Рай шаҳри ҳукмдори Қобус ибн Вашмгар (1012 йилда ўлдирилган) Абу Райҳон Берунийни ўз ҳимоясига олади, вазирлик лавозимини таклиф қилади. Аммо олим Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун II (1009-1017) Берунийни Урганчга чақиртириб, унга катта ҳурмат-эҳтиромда бўлади. Беруний саройда тўпланган олимларга раҳбарлик қилади, шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакат сиёсий ишларида ҳам фаолият кўрсатади.

Беруний Хоразмдалик пайтида замондоши, буюк табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино билан илмий ёзишмалар олиб боради.

1017 йили Хоразмни Маҳмуд Ғазнавий босиб олгач (1017 йил), Беруний бошқа хоразмлик олимлар қатори Ғазнага олиб кетилади. Беруний ўн уч йил давомида Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлигида яшайди. Ғазнадалик пайтида у география ва геодезияга оид “Таҳдид” (ёзиб тугаллаган пайти 1025, 18 IX) асарини ёзади. 1029 йили астронимия ва астрологияга оид “Тафҳими авоили санъат аттанжим” (“Астронимия санъати асослари”) дарслигини ёзади. 1030 йили “Ҳиндистон” номи билан машҳур бўлган асарини яратади. Унда олим

Ҳиндистон халқининг ҳаёти, тарихи, этнографияси, мамлакатнинг тавсифини илмий асосда ёритади.

Орадан кўп ўтмай Беруний ўзининг энг йирик асарлари “Минералогия” ва “Фармакогнозия” (“Сайдана”)ни яратди.

Абу Райҳон Беруний бутун умрини илмга бағишлади, ўзи ҳаёт экан пайтидаёқ ўша даврнинг энг буюк олими ва мутафаккири сифатида танилди. Беруний илм-фан ривожига ғоят катта ҳисса қўшди. “Ақл ва маърифатда ҳали унга ўхшаш бирор кишини даврон ярата олгани йўқ”, - деб ёзган эди XIII аср тарихшуноси Ёкут.

Беруний 1048 йилнинг декабрида Ғазна шаҳрида 75 ёшида вафот этади.

Беруний таълим бериш киши руҳиятига, қобилиятига мос, уни толиқтирмайдиган бўлишига эътибор беради ва шундай ёзади: “Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтириб қўймасликдир. Ҳадеб бир нарсани ўқий бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқувчи бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғ-роғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа боғ бошланади. Киши уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. “Ҳар бир янги нарса роҳат бағишлайди” - деб беҳуда айтилмаган”.

“Ўтмиш ёдгорликлари” китобининг тўла номи “Ал-осор-ул-боқия ан ал-карун ул-холия” (“Ўтмиш давридан қолган ёдгорликлар”) деб аталади. Уни қисқартириб араб тилида “Ал-асор-ул-боқия”, ўзбек тилида “Ўтмиш ёдгорликлари”, рус тилида “Хронология” деб юритилади. Бу асарни Беруний 27 ёшида ёзиб тугаллаган. Берунийнинг “Ўтмиш ёдгорликлари” асарининг бобларида Сўғд ва Хоразм халқларининг урф-одатлари таърифланади.

Беруний меҳнатни улуғлайди, айниқса, олимлар меҳнати туфайли илмий ёдгорликлар бунёд этилишини таъкидлайди. У “Ҳиндистон” китобининг бош қисмида ёзади: “Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин: қаламнинг ўчмас излари бўлмаганда, халқларнинг хабарларини қайдан билар эдик”.

Беруний кишилар ҳаётидаги ёмонликни қоралайди. Унинг фикрича, бу иллатни йўқотишнинг асосий йўли унинг илдизларини топиш ва кесиб ташлашдир. Ёмонликнинг шаҳобчалари кўп, аммо уларнинг асоси уч нарса: таъма, ғазаб ва илмсизликдир. Агарда бу асослар қирқиб ташланса, шаҳобчалар қуриydi. Бу асосларнинг негизи эса иштаҳа ва ғазабдир. Иштаҳа инсонга энг кучли ва энг

ҳалокатли душман бўлиб, инсонни овқатларни тановул қилиш лаззати ва ўч олиш завқи билан алдайди. Олимнинг тушунтиришича, бу иллатлар, ранж ва гуноҳга олиб келади. Уларнинг таъсирига берилиб кетган киши инсонлик қиёфасини йўқотади. Беруний бундай кишиларни йиртқич ва тўрт оёқли ҳайвон, ҳаттоки шайтон ва иблис деб ҳисоблайди (ўша китоб, 70-бет).

Беруний ростгўйлик, тўғрисўзликни улуғлайди, ёлғончиликни одамлар ўртасига низо солувчи иллат сифатида қоралайди. Олимнинг уқтиришича, бирор киши келтирган хабарни ўз кўзи билан кўриш, билиш ва у ҳақда аниқ тасаввурга эга бўлган маъқул дейди.

Хабарга ёлғон аралашмаслиги лозим. Хабар рост ва ёлғон бўлиши мумкин. Чунки одамларнинг мақсадлари хима-хил бўлади. Шу сабабли халқлар ўртасида тортишиш юз беради. Беруний ёлғончилик туфайли киши адолатдан юз ўгириши мумкинлигини айтиб, ёлғон сўзловчилар омонатга хиёнат қилиши, бошқалар мулкани хийла билан босиб олиши, ўғирлик қилиши, умуман, жамият ва халқнинг бузилишига сабаб бўлишини таъкидлайди.

Беруний ростгўйликни адолат билан баробар қўяди. Унинг фикрича, халқ адолатни севгани каби ростгўйликни ҳам севади. Аммо унинг моҳиятини, ёқимлилигини билишни истамайдиган киши уни севмайди.

Беруний “Ҳиндистон” китобининг еттинчи бобида маърифат ва билимдонлик даражаси, кишиларнинг мулоҳаза юритиш ҳолати тўғрисида фикр билдиради. Бобдан ўрин олган ҳикояда олим шундай воқеани баён этади:

«Бир устоз ўз шогирдлари билан қоронғи кечада йўл босиб борар эди. Улар йўл бўйича тик турган бир королтинга дуч келдилар. Устоз шогирдларидан унинг нима эканини айтишни талаб қилади. Шогирдларидан бири билмайман, иккинчиси ҳам билмайман ва билишга қудратим етмайди, деб жавоб беради. Учинчиси эса тонг ёришса, маълум бўлади, кўрқинчли нарса бўлса, тонг ёришиши билан йўқолиб кетади. Кўрқинчли нарса бўлмаса аҳволи равшан бўлади, деб жавоб қилди».

Беруний уч шогирднинг аҳволини, қобилиятини уларнинг жавобларидан билиб олади: олимга биринчи ва иккинчи шогирднинг илмсизлиги, учинчисининг ишни кейинга суриши, илмсиз бўлса ҳам, маърифатга интилиши намоён бўлади. Шу туфайли Беруний унинг жавобини маъқуллайди.

Бу шогирд королтинга бориб, бир-бирига чирмашиб кетган қовок палагини кўради, королтин жонсиз нарса эканига ишонади, бирор ихота эмасмикан деб шубҳаланади-да, тепиб юборади, королтин ағанади. Шунда шогирд унинг ихота эканига тўла ишонади. Барча кўрган, билганлари ҳақида устози Берунийга хабар қилди ва унинг қаршисида эътибор қозонди.

Демак, ҳар бир нарсани аниқ, синчиклаб ўрганиш, билиш ва шундан сўнггина бир хулосага келиш керак. Беруний бу ишда тажрибага асосланишни алоҳида уқтиради, нодонлик, эринчоқлик, илмсизликни танқид қилади.

Беруний кишилар ҳаётида фитна, қаллоблик, сунъий эътиқод бўлмаслигини таъкидлайди. Олим бу хусусдаги фикрларини “Ҳиндистон” асарида Табаристонда юз берган ҳадис мисолида баён этади.

Асарда ҳикоя қилинишича, Зайд ал-Алавий даврида Табаристонда қаттиқ қурғоқчилик бўлган. Одамлар Оллоҳдан ёмғир ёғишини сўраб саҳрога чиққанлар. Шу вақтда шаҳар атрофига ўт тушиб, катта ёнғин бўлади. Бу ҳолат “Ҳиндистон” асарига киритилган шеърда шундай ифодаланади:

Табаристонликлар булут келиб, ёмғир ёғишини тилаб (саҳрога) чиқдилар, лекин уларга куйдирувчи иссиқ билан жавоб берилди. Уларга орзуларнинг зидди келди, чунки қалблар фисқу фужурлар билан тўла эди.

Беруний бу тасвир орқали ўз ғояларини олға суриб, одамларни фисқу фужур, фитна-фасоддан холи бўлишга чорлайди.

Беруний ўз дидактик қарашларида табиат, жамият ҳодисаларига, турмуш воқеаларига ҳолисона баҳо бериш – инсон табиатини билдирувчи олим эканлигини таъкидлаб, кишиларни воқеаларга мустақил ва онгли муносабатда бўлишга ундайди. Кузатишлар, тажрибалар натижаси сифатида ифодалаган ва бу фикрини қуйидаги шеърий парчада акс эттиради:

Розилик кўзи ҳеч бир айбни кўрмайди,

Лекин норозилик кўзи (барча) айбларни ошкор қилади.

Олим бу сатрларда розилик, норозилик кайфияти кишиларнинг турмушга муносабатини билдирувчи омил эканини айтади.

Олимнинг таъкидлашича, сезги ўз қўзғатувчи аъзолари орқали юзага келади. Қўзғатувчилар бир меъёрда бўлса, ёқимли ва зарарсиз, агарда меъёрдан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади.

Кўриш сезгисини нур кўзғатади, ҳидлаш ҳаво билан бурунга уриладиган ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм-озиқанинг мазаси билан вужудга келади. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус аъзолар танада мавжуддир. Бешинчи сезги эса, бутун бадандаги воқеадир.

Беруний ана шу хусусиятлари билан инсоннинг барча мавжудотлардан устунлигини таъкидлаб, инсоннинг асосий вазифаси меҳнат орқали кўзлаган мақсадига эришиш, яхшилик орқали яхшилик кўришдир, деган ғояни олға суради ва бу фикрини Робиъа қабиласидан чиққан Аъшо номли шоирнинг куйидаги мисралари орқали қувватлайди:

*Менинг қалбим икки биқиним ўртасида туриб,
Кўзларнинг кўргани қулоқларнинг эшитганини англайди.*

Бу сатрларда билим эшитиш ва кўриш орқали эгалланиши ва у қалбга боғлиқлиги таъкидланади.

Беруний бу фикр тўғрилигининг исботи учун шоир Абу Таммомнинг куйидаги мисраларини келтиради:

*Барча донолар дейдиларки,
Марднинг тили – қалбининг малайидир.*

Абу Райҳон Беруний ҳам инсон билимларни ақлнинг сезги аъзолари берган маълумотлар орқали эгаллашини айтади.

Берунийнинг фикрича, инсон барҳаёт экан, эҳтиёжлари сақланади. Олтин ва кумушнинг киши турмушида бевосита ҳеч қандай аҳамияти йўқ, улар фақат воситадир холос. У шундай деб ёзади: “Чунки уларнинг ҳар иккаласи тошдирлар, уларнинг ўзлари на тўйдира, на ташналикдан сақлай оладилар” (ўша китоб, 13-бет). Демак, олтин ва кумуш озуқа бўла олмайди, инсон зотини давом эттиришда қатнаша олмайди, кийимга ўхшаб иссиқ, совуқдан асрай олмайди, уй-жой вазифасини ҳам ўтай олмайди.

Шунга кўра, Беруний уларга ҳирс қўймасликни уқтиради. У ўз фикрини исботлаш учун куйидаги ҳикояни келтиради: «Денгизда саёҳат қилган бир одамнинг айтиб беришича, шамол уларнинг кемасини катта денгиздан бир оролга олиб чиқиб қўйган. Ҳамма сайёҳлар қирғоққа тушганлар. Маҳаллий кишилардан бирида ўзларига керакли нарсани кўриб, уни олмоқчи бўлганлар ва у одамга динорни берганлар. У динорни қўлида тутиб, айлантриб, ҳидлаб,

оғзига солиб кўрган. Ўз сезиш аъзолари ҳеч қандай фойда ёки сезги ҳосил қилмагач, динорни эгасига қайтарган ва фойдали нарсанинг эвазига бефойда нарса бериш ярамайди,» - деган.

Беруний ҳикояда ифодаланган воқеани қувватлаб ёзади: “Ҳаёт номига қасамёд қилиб айтаманки, савдонинг табиий шакли ана шундайдир. У маданий одамлар орасида ўзаро хизмат кўрсатиш йўлидаги чинакам ҳаётий тартиб шундагина ўрнатилади” (ўша китоб, 13-бет).

Беруний мурувват ва шавкатни энг яхши инсоний фазилат ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, мурувватли киши бошқаларнинг қарзини тўлаб юборади, ўзгаларга бағишлайди. Шавкатли одам эса (фато) ўз қобилияти, хушмуомалалиги, шавкатлилиги, қатъийлиги, чидам, фазилат ва камтарлик хислатлари билан ажралиб туради. Беруний ўз асарида бу ҳақда шундай ҳикоя келтиради:

Жахза ал-Бармакийнинг айтишича, Басрда бир одам бўлган экан. У ҳар куни ўзининг энг яхши кийимларини кийиб, энг яхши уловга миниб чиқар ва ҳар доим кишиларнинг мушкулени осон қилиб берар экан. Ундан бунинг боисини сўраганларида у шундай жавоб қайтарган:

“Ҳаётимнинг энг тотли дамларида мен энг гўзал куйчи аёлларнинг оҳангларини тинглаб туриб, жомлардан пок шароб сипқорганман. Уларнинг нафис овозлари, нодир нағмалари дарахтлар шоҳидаги қушларнинг сайрашига монанд эди. Аммо ўшанда олган лаззатларим, ҳозир мендан яхшилик кўрган одамлардан қардошларим ҳузурида эшитаётган миннатдорлик, хурсандчилик олдида ҳеч нарса эмас“ (ўша китоб, 15-бет).

Беруний мурувват ва футувват (шавкат)нинг юксак хислат эканини таъкидлар экан, бу фазилатлар кишининг асл зоти, келиб чиқишига боғлиқ эмаслигини уқтиради. Кишининг насаби ва асл зоти эмас, унинг фазилати, элга қилган хайр ва яхшилиги муҳимдир. Бир шоир ёзган экан: “Агар мард киши ўзини лозим даражага кўтара олмаса, аслзода ота-боболарнинг чириб кетган суяклари ғурур боиси бўлолмайди” (ўша китоб, 15-бет).

Беруний кишиларга беъмани ишлардан сақланишни маслаҳат беради. Улуғ олим “Ҳиндистон” асарида ўз дидактик фикрларини ибратли ҳикоялар ва шеърлар билан яқунлайди:

Карамнинг ниҳояси ўзин фидо этишидир.

Шавкатлилар ичида энг шавкатли киши ҳам эрталаб, ҳам кечқурун,

Душманга зарба, дўстга фойда келтирган кишидир
(ўша китоб, 16-бет).

Али ибн ал-Жаҳм дейди:

Мурувватли кишида тўқислик тугалса, уят эмас.

Унда эзгуликка интилиш йўқолса – бу уятдир
(ўша китоб, 16-бет).

Умуман, Абу Райҳон Беруний мамалакатнинг ободончилиги илм-фаннинг гуллашида, одамнинг бахти эса унинг билим ва маърифатида деб билди. Яратган асарларида у таълим-тарбияга доир шеър ва ҳикоялардан мисоллар келтириб, улар орқали ҳар бир инсон ўз қалбининг фармойишига кўра эзгуликка интилиш, сунъий обрў, шуҳрат қозониш учун мурувват ва шарофат кўрсатмаслиги кераклигини таъкидлади.

ХОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНД

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд қ.с. – асли исмлари Муҳаммад ибн Муҳаммад Жалолиддин бўлиб, Хожаи Бузруг (улуғ Хожа), шоҳи Нақшбанд, Баҳоуддин номлари билан жаҳонга машҳур.

Ҳазрат Баҳоуддин Бухоро яқинидаги Қасри Ҳиндувонда туғилган. Кейинчалик бу зоти Шариф баракотидан Қасри Ҳиндувон Қасри Орифонга айланди.

Туғилган саналари 1318 йил. Ҳазратнинг касблари матога нақш солмоқ эди. Ҳазрат Баҳоуддин Бобойи Самосий, Сайид Мир Кулол, Қусам Шайх, Халил Ота, Ориф Деггароний, Баҳоуддин Қишлоқийлардан сабоқ олганлар. Тариқат одобини, илмини Ҳазрат Баҳоуддин Сайид Мир Кулолдан ўргандилар. Лекин ҳақиқат юзасидан Ҳазрат Баҳоуддин увайсий бўлиб, Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний руҳларидан таълим олганлар.

Нақшбанд фақат ёшлигида эмас, балки умр бўйи ҳалол меҳнат билан яшашига алоҳида аҳамият беради. Нақшбанднинг талабича, мусулмонликда иймондан сўнг ҳалоллик биринчи ўринда туради. Ҳалоллик фақат меҳнат орқалигина амалга оширилиши мумкин.

Муҳаммад ибн Муҳаммад Жалолиддин (Ҳазрат Нақшбанд) ҳаёти давомида диний билимларни эгаллашдан ташқари, тариқат аҳлининг

асосий қондаси – ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилиш қондасига қаттиқ риоя қилган.

Саййид Амир Кулол билан учрашган тариқат аҳлининг яна икки қондаси Муҳаммад ибн Муҳаммад Жалолиддин учун асосий ҳаётӣ қонда бўлиб қолади.

Оламни билиш, одамни билиш ва ахлоқӣ мукаммалликка, дунё гуноҳларидан покланиб ҳалолликка интилиш ёш Муҳаммаднинг олий мақсади бўлиб қолади. Муҳаммад сафарни яхши кўради, аммо кўнглига маъкул тушган муршид (раҳнамо)ни топганда, унинг қошида узок муддат қолиб кетади.

Баҳоуддин Нақшбанд ўн бешинчи асрда Мовароуннаҳрда ва бутун мусулмон оламида тариқатнинг энг буюк намояндаларидан бири бўлиб қолади.

Нақшбандия тариқати аслида бир неча авлод машойихининг ва биринчи навбатда Юсуф Ҳамадонӣ, Яссавӣ, Абдулҳолиқ Гиждувонӣ, Баҳоуддин Нақшбанднинг тадрижий равишда ривожлана борган дунёқарашини ўзида инъикос эттиради.

Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти (нақшбандия тариқати) икки қатламдан иборат. Биринчи қатлам (уни “ташқи қатлам” деса бўлади) таълимотининг тариқатдаги бошқа таълимотлар бирлаштирган хусусиятлардир. Иккинчи (“ички”) қатлам – ҳар бир тариқатнинг ўзига хос хусусиятларидан иборат.

Тариқат йўлига кирган ҳар бир кишининг фаолияти ва ҳаёти бошқа оддий кишиларнинг ҳаётидан нима билан фарқ қилишини Алишер Навоӣ ўзининг “Насойим ул-муҳаббат” асарида “бу тоифанинг” тақдири ва ахлоқӣ қиёфасидаги хусусиятларни санаб чиқиш ва тушунтириб беришдан бошлайди.

Бу хусусиятларнинг биринчиси – тавбадир.

Тавба нима? Одам қандайдир лаҳзада ўзининг яшаш тарзи Оллоҳнинг талабларига мувофиқ эмаслигини тушунади. Унинг олдида гуноҳкорлигини ҳис этиб тавба қилади ва янгича, яъни тариқатнинг талабларига мувофиқ яшай бошлайди. Бу лаҳзада одам ўз ҳаёти тарзини ўзгартириб, янгича яшай бошлаши зарурлиги ҳақида бир илоҳӣ ишора бўлади.

Тариқатдаги тавба кўпинча буюк шахснинг ўзининг ҳаётидаги муқаддас вазифаси ва олий ўрни ҳақида Оллоҳдан, ғайри оддий бир воқеа воситаси билан дарак топиши жараёнидир.

Муҳаммад (Нақшбанд) ёш эди. У бир куни кеч пайт аллақандай изтиробга тушади. Бу ҳолатдан қутилиш учун у Бухоро атрофидаги

қабристонга борди ва уч мазорни зиёрат этди. Учала мазор устида шам ёнар, аммо чироғларнинг идиши ёғга тўла, пиликлари ёғ ичида бўлса ҳам, шамлар хира ёнар эди. “Сўнгги мутабаррак мазор” деворига тикилиб ўйга ботган Муҳаммаднинг кўз олдида сирли манзара пайдо бўлади: қибла томондаги бу девор шартта иккига бўлиниб, орқасида бир улуғ тахт кўринади. Тахт атрофида кўп киши йиғилар эди. Муҳаммад ўзининг марҳум устози Хожа Муҳаммад Бобойини бу одамлар орасида кўриб, уларнинг руҳлар қошида турганини сезади. Тахт атрофидагилардан бири унга бу тахт Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувонийники эканини айтади. Тахт атрофидагилар яна Муҳаммадга айтадилар: “Қулоқ сол ва яхши эшит, улуғ Хожа ҳазратлари сенга сўзлар айтгусиларки, ҳақ субҳанаҳу ва таоло йўли суликида сенга андин чора йўқтур”. Нақшбанд ҳикояни давом эттиради. “Ул жамоятдин қилдимки, ҳазрат Хожага салом қилай ва муборак дийдорларига мушарраф бўлай”. Тахт устидаги парда очилади ва Муҳаммад Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг нуроний қиёфасини кўриб, мафтун бўлади. Буюк шайх унга тариқатнинг кўп масалаларини тушунтиради ва дейди: “Сен кўрган шамлар сенинг тариқат йўлидаги қобилият ва истеъдодидан ишора ва башоратдир. Аммо истеъдод фатиласи (ҳалқаси)ни ҳаракатга келтирмак керак, то ёруғай ва асрор қилғай” (илоҳий сирларни очғай).

Шайх ёш муридга тариқатнинг хираланиб қолган чироғларини қайтадан ёкиб, оламни илоҳий нурлар билан янада тўлдириш вазифаси Оллоҳ томонидан унинг зиммасига юкланганидан башорат беради. Нақшбандия тариқати асосчисининг фаол ҳаёти ана шу тавбадан бошланади.

Шу ерда Баҳоуддин Нақшбанднинг бошқа шайхлардан афзаллигини қайд этиб ўтиш керак. Нақшбанд – увайсийдир. Кўзга кўринган тариқат арбобларининг ҳатто ўтин ташишдек машаққатдан ҳам қайтмагани айтилади: ҳалол луқма ҳамма учун мажбурийдир. Ҳаром луқмадан келадиган балоларни имкони маълум эмас.

Табиийки, луқмаи ҳалол қондасига риоя этиш Баҳоуддин Нақшбандга ёшлигиданоқ одат эди.

Тариқатнинг ўзига хос ахлоқий талаблари сираси бор. Тариқат одобининг *биринчи* шarti – “Ул адабдурки: яхши ва ёмонга, улуғ ва кичикка бажо келтирурлар. Андоқки, барча халойиққа ўзларини кичик ва камроқ тутарлар ва барчага хизмат ҳазурида бўлурлар. Ҳаттоки ўз фарзандларига, ходим ва мумлуқларига (қулларига) ҳар неча алардин беқоидалиқ (одобсизлик) кўрсалар, хушунат билан

(кўполлик билан) аларга сўз демаслар, балки насихатни юмшоғ ва чучук тил билан қилурлар, хаттоки ўғриғача”.

Навоий муршид ва муридлар олдиға тариқат қўйган яна бир неча одоб талабларини айтади. Буларнинг *яна бири* – ортиқ даражада сахийликдир. Хожа Абунасаб Порсонинг отини ўғрилаб олиб қочганда, у дебди: “Майли, биз ҳам минар эдик, олиб қочганларга отимиз дарбойистроқ (зарурроқ) экан-да”. Ўғрини тутиб келтирганларида, Хожа уларнинг ўз юртларига – тоққа пиёда кетаётганларини билиб, дебди: “Ул от сизга дарбойистроқдир, олинг”.

Юмшоқлик, бардош, тоқат, ризо (ўз бошига нима келса, Оллохдан кўриб, рози бўлиш), сабр, сидқ (дўстликда садоқат) ва “азим риёзат” (Оллох йўлида ҳар қандай азоб-уқубатни кўтаришга, машаққатлар тортишга ҳозирлик) – буларнинг ҳаммаси тариқат аҳлининг ахлоқий қоидаларидандир”.

Тариқатнинг *учинчи шарти* – (тавба ва луқма ҳалоллигидан сўнг) шариатга риоя қилиш ва унинг талабларини бажаришдир.

Нақшбандияда «Хаж» масаласига келсак, нақшбандийлар мамлакат ва халқ учун қилинган ҳар бир муҳим савоб иш – бир маротаба ҳажга пиёда бориб келишга тенг, деб ҳисобланганлар. “Рашоҳат” муаллифи ҳикоя қилади: 877 (1473) йилда Абдурахмон Жомий ҳажга бормоқчи эканини эълон қилди. Буюк мутафаккир ва шоирнинг яқинлари бунга эътироз билдирадилар: “Сиз юрт ишлари билан машғулсиз. Сизнинг подшоҳлар ҳузурига кириб, мамлакат ва фуқаро фойдасига бирор муҳим масалани ҳал этиб чиқишингизнинг ўзи бир маротаба ҳажга пиёда бориб келишга тенг. Шундай экан, сизнинг ҳажга боришингизга нима ҳожат?” Жомий ўзига хос ҳазилкашлик билан жавоб берибди: “Биз кўп маротаба ҳажга пиёда бориб келавериб чарчадик. Энди бир маротаба отлиқ ҳам бориб келайлик-чи”. Шу муносабат билан нақшбандия тариқатининг мухлиси ва тарғиботчиси муфтий Бехбудийнинг ҳаж ҳақидаги бир мақоласини ҳам эсга олиш фойдадан холи бўлмаса керак. Бу мақолада Бехбудий шариатга мувофиқ ҳажнинг уч шарт борлигини айтади: ҳаж йўли хавф-хатарсиз бўлиши керак, ҳажга кетаётган киши оиласини бир неча ойлик маоши билан таъмин этиши керак, ҳажга бориш ва келиш харажатлари ҳаммаси ҳалол йўл билан топилган маблағ ҳисобига бўлиши керак”. (“Оина” журнали, 11-сон, 1912 йил).

Исломда энг муҳим масалалардан бири банда (худонинг қули одам)нинг Оллоҳга ўз садоқатини изҳор этишнинг йўллари

масаласидир. Ибодат шу йўлларнинг биридир. Тариқатнинг баъзи йўналишларида ибодат (намоздан ташқари) яна зикр, жаҳр, хилват ва самоъ (қўшиқ) шаклини олади. Нақшбандия бу жиҳатдан бошқалардан фарқ қилади.

Хилватдан ва у билан боғлиқ бўлган бошқа расм-русумлар орқали Оллоҳга яқин бўлмаслигини тушунтириш – Абдулҳолиқ Ғиждувонийдан бошланган бу жараён – Нақшбанд таълимотида узил-кесил ҳукм тусини олади. Бу тафаккур ривожига лоға қараб босилган катта, ижобий қадам эди.

Нақшбанд Ғиждувон ортидан бориб, хилват ва самони анжуманда (халқаро) суҳбат билан алмаштирар экан, бу янгиликни ўз тариқатининг пойдевори деб ҳисоблагани бежиз эмас.

Бошқача қилиб айтганда, хилватдан кечиш – ҳаётга, жамият манфаатларига фаол муносабатни афзал кўриш демакдир.

Нақшбанднинг бундан кейинги сўзларидан ҳам ана шу маънони, яъни хилватнинг ижтимоий ҳаёт учун зарурлиги ва суҳбатнинг афзалиятини уқиб олиш мумкин.

Одамларнинг жам бўлиши ва бир-бирлари билан фикр алмашиб, маърифат орттиришнинг фойдаси жуда катта. Нақшбанд бундай деб ўргатади: “Ҳайрият жамиятдадир ва жамият суҳбатда бу шарт билаки, бир-бирларига наъфи бўлунғай ва улача ул бузруғ (яъни Нақшбанд буюрдурларки... агар жамъи бу йўл солиқлари (яъни тариқат аҳли) бир-бирлари билан суҳбат тутсалар, анда кўп ҳайру-баракат бордур”.

Нақшбанд дер эканларки «нафсларингизга туҳмат қилинг», яъни шахсий тилакларингиздан кечиб, яшанг ва ишланг.

Айниқса, Нақшбанднинг бир хусусияти унинг таълимотининг тарбиявий ва амалий аҳамиятини ёрқин очиб беради ва халқ манфаатлари билан яшовчи буюк мутафаккирнинг образини айрича жозибадор этиб туради. “Нақшбанд яна биров гуноҳини ўзларига тутиб, юкин тортибтурлар. Нақшбанднинг бу каби ишлари Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг “халқ юкин кўтармоқ керак”, деган даъватини беихтиёр ёдга туширади.

Нақшбанд ўз таълимотининг исломга муносабати ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бизнинг тариқатимиз урван вусқодир” (исломга нисбатан – маҳкам таянч) ва ҳар бир мусулмонни исломнинг ҳамма талабларини бажаришга даъват этади.

Энг муҳими шуки, исломнинг маҳкам таянчи ва ёрдамчиси бўлган Нақшбандия тариқатининг моҳияти ва унинг асоскорига

мансуб машхур калимада ўз ифодасини топади: “Дил ба ёру, даст ба кор” (Дилинг Оллоҳга-ю, қўлинг ишга).

Шундай қилиб, нақшбандия тариқати узоқ фикрий ривожнинг натижаси ўлароқ майдонга келади, ўрта асрда ижтимоий ва руҳий тараққиётнинг чўққиси сифатида шаклланади.

Нақшбандия тариқатининг мафкура сифатида узил-кесил шаклланишида уч буюк шахс – Яссавий, Абдулҳолиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд алоҳида хизмат кўрсатадилар. Агар Яссавий жамиятни Оллоҳни танишга ўргатган ва бу йўлда таркидунёчиликни одат этишга даъват қилган бўлса, Абдулҳолиқ Ғиждувоний, худди Яссавийдек Оллоҳни даъват этиш билан бирга, бунинг учун таркидунё қилиш шарт эмаслигини тушунтирган ва Оллоҳга яқин бўлишнинг бошқа йўли, “бу дунё”га фаол муносабат ва инсоннинг ахлоқи мукамаллигини кашф этган бўлса, Баҳоуддин Нақшбанд худди Яссавийдек Оллоҳни таниш инсоннинг биринчи галдаги вазифаси эканлигини уқтирган ҳолда таркидунёчиликни рад этади.

Ўн бешинчи асрда ёзилган “Рашоҳат” китоби муаллифининг гувоҳлик беришича, Баҳоуддин Нақшбанд ўз устози Амир Кулолдан мустақил ишга рухсат олган маҳалида, Амир Кулол унга айтибдики, турк ва тожикдан чиққан машойихларнинг қайси бири ҳақида унга хабар етказса, Баҳоуддин ўша машойихнинг хизматига етиши ва ундан астойдил таълим олиши керак. Бу васиятга мувофиқ Хожа Баҳоуддин шайх Мавлоно Орифдан дарак топиб, унинг ҳузурига борган ва унинг хизматида етти йил юрган. Натижада Мавлоно Орифга шунчалик ҳурмати баланд бўлганки, у ариқ бўйида Мавлонодан баланд туриб таҳорат олмас, улар билан ҳамроҳ бўлиб сафарга чиққанларида эса уларнинг қадами устига қадам босмас эдилар.

Орадан кўп ўтмай Нақшбанд иккинчи маротаба ҳаж сафарига отланади, йўлда Марвда тўхтаб, истиқомат этишга қарор қилади ва у ерда бир неча йил тургандан кейин Бухорога қайтади. Нақшбанд умрининг охиригача Бухорода қолади ва 791 (1389) йилда вафот этади. У Бухорода дафн этилади.

Нақшбанд жуда кўп шогирдлар етиштирган эди. Улардан иккитасини – Хожа Олоиддин Атрор ва Хожа Муҳаммад Порсони, Сафий ва Навоий Нақшбанднинг билвосита ва бевосита устодлари – Хожа Муҳаммад Бобойи Симосий, Саййид Амир Кулол ва Ҳалил оталар билан бир қаторда тавсиф этади...

Баҳовуддин Нақшбанд ўз таълимотида Оллоҳга яқин бўлишнинг энг тўғри ва самарали йўли – жамият саодати учун яшаш, бунёдкорлик, савоб ишлар ва мукаммал ахлоқ эканини тасдиқ этувчи мафкурани изчил ва ёрқин ифода этади.

Шу сабабли Нақшбандия тариқати ўрта асрлар шароитида бизнинг халқларимиз тарихида алоҳида тараққиётнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат этди. Шубҳасизки, Нақшбандия тариқатидек таълимотлар орқали ислом дини юртимизда мустаҳкамланмаса Темур ва темурийлар даврида бизнинг халқимиз ўз давлатини барпо эта олмас ва иқтисод ва маданият соҳасида оламшумул ютуқларга эриша олмас эди.

Нақшбандия тариқати ўз ифодасини топган фалсафий, диний ва ахлоқий нуқтаи назарлар кўп жиҳатдан умум инсоний мазмунга ва қимматга эга бўладиларки, бунинг натижасида нақшбандия тариқати кейинги асрларда ҳам бизнинг юртимизда ва жаҳоннинг кўп мамлакатларида халқларнинг назарида муқаддас таълимот бўлиб қолади.

Қуйида биз ислом динининг тариқатларидан бири – нақшбандийликда инсон камолотига қўйиладиган талабларни баён этмоқчимиз.

Нақшбандия тариқатининг асосий қоидаларидан ҳисобланган «Хуш дар дам» ақидаси ҳар бир мусулмон бандасига доимо хушвақт бўлиб юришни уқтиради, инсоннинг ҳар хил воқеалар, ҳодисалар, ўз бошига тушган савдоларни чидам, ирода билан кутиб олиши, келажакка умид билан боқиши, доимо яхши ниятлар билан ҳаракат қилиши таъкидланади. Ҳаётида турли хил қийинчиликлар, мураккабликлар юз берган тақдирда ҳам мўмин бундай ҳолатлардан тушкунликка тушмаслиги, ҳар бир кўрган кунига ва яшаган умрига шукроналик келтиришни тарғиб этади. Чунки, шукроналик мавжуд жойда турли хил мураккабликлар ўз-ўзидан камаяди.

Тариқатнинг кейинги ақидаларидан бири – «Сафар дар ватан» - ҳар бир аъзо ўзи яшаётган атроф-муҳитни, шароитни, ватанни, аҳволини бошқа шароитлар, муҳитлар билан солиштириб боришлари учун сафарга чиқишлари, бошқа жойларни, юртларни, инсонларни кўришлари, камчилик ва ютуқларини қиёслашни, ўз кўзи билан кўриб ўрганишларини таклиф этади. Мазкур ақиданинг пойдеворида халқимизнинг «Мусофир бўлмасанг, ҳақиқий мусулмон бўлмайсан», «Минг эшитгандан, бир кўрган афзалдир» нақлларининг ҳаётда амалий жиҳатдан қўлланиши зарурати ётади. Мусофирчилик

тажрибаларидан ўзларича хулосалар чиқара бориб, турли хил номаъқул сифатлардан воз кечиб, маъқул сифатларни кўпайтира боришни ўғит қиладилар. Бу ҳол, албатта, ҳозирги даврда ҳам ёшлар учун қимматли ҳисобланади, чунки, кўпгина ёшлар ота-оналари яратган шароитдан мағрурланиб, ўз ҳаётий тажрибаларини бойитиб бориш тўғрисида кам ўйлайдилар. Кўпинча, (вақтинчалик) кайфу сафога бериладилар. Ҳақиқатан, киши яшаши давомида фақат илоҳий аъмолларга, дуоларга, Оллоҳ йўлидаги фаолиятларга мутлақо шўнғиб кетмасдан, ўзининг, бола-чақасининг, оиласининг яшаши, келажаги учун тинимсиз меҳнат ҳам қилмоғи лозим. Чунки, моддий ҳаёт, кундалик еб-ичишлари, кун кечиришлари, кийинишлари, яхши ва қулай яшашлари учун ҳам моддий бойликлар яратиш, уни кўпайтириш учун унумли меҳнат билан ҳам шуғулланиш лозим бўлади. Унумли меҳнат қилиш туфайли кишининг саломатлиги, жисмоний ҳолатлари яхшиланиши билан бирга моддий қуввати, зарурий буюмлар ва ашёлари ҳам кўпайиб боради.

Масалан, XV асрда яшаб ижод қилган давлат, халқ ва фан арбоби, туркий адабий тилининг асосчиси Мир Алишер Навоий ҳазратлари ўзининг деярли барча асарларида бош сиймо сифатида Инсонни ва унинг фазилатларини ёритади. Жумладан, буюк «Хамса» асарининг дастлабки достони ҳисобланган «Ҳайрат-ул аброр» (яхшиларнинг ҳайратланиши) (1483) достонида ҳам бош мавзу қилиб Ҳазрати Инсон фазилатлари улуғланади. «Ҳайрат-ул аброр» 3988 байтдан иборат бўлиб, унинг яратилиши ҳақида шоирнинг ўзи шундай ёзади:

Ҳайрати аброр кўриб зотини,
«Ҳайрат–ул аброр» дедим отини.
Нуктаи таърихини, аҳсон эди,
Секкизу секкиз юзу сексон эди. [108, 344]

Яъни, асар ҳижрий 888, милодий 1483 йилда тугатилган бўлиб, у яхшилик ишлари билан танилган, пок кишилар – «аброр»ларнинг «ҳайрати» (хайрон қолиши)ни билдиради ва шунинг учун «Яхшиларнинг ҳайратланиши», деб юритилади (Р.А.).

Алишер Навоий ушбу асарида жамият тараққиётига, кишиларга яхшилик ила хизмат қилувчиларни улуғлашни мақсад қилиб қўяди ва бу ҳақда, жумладан шундай ёзади:

Они башар хайлининг инсони бил,
Одамийлар одамийси они бил. [108, 242]

Яъни, халққа фойдаси теккан одамлар ҳақиқий инсон бўлади, дили, сўзи, кўзи, ўзи пок бўлган одамлар чин инсонлардир.

Ёки: Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами. [108, 240]

Бунинг маъноси шуки, халқ бахт-саодати ҳамда кўпчилик манфаати учун курашадиганларни ҳақиқий одам (инсон) дейиш мумкин.

Демак, Алишер Навоий ҳазратлари Инсоннинг инсонлиги, унинг буюклиги ҳамда хислатларининг баркамоллигини, аввало, халқнинг, жамиятнинг хизматида эканлигида кўради, тасаввур қилади. У инсонни барча жонли мавжудотлардан биринчи галда ақли ва севгиси мавжудлиги билан фарқланишига урғу беради. Ҳақиқатан, илоҳий (диний) илмларда ҳам, дунёвий (замонавий) илмларда ҳам Инсоннинг бошқа тириклик оламидан тафаккури, онги, фикрлаши, иймони, нутқи, ўйлари билан фарқланиши айтиб ўтилади. Жумладан, бу ҳақда Алишер Навоий ҳазратлари шундай ёзади:

Чун ясабон ҳужраи тори димоғ,
Ақлдин ул ҳужрада ёқиб чироғ. [108, 16]

Яъни, барча мавжудотлар, тириклик олами орасида фақат инсонгина ақл ва севги соҳибидир.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Юсуф Хос Ҳожиб турк дунёсидаги миллий уйғониш даврининг энг йирик мутафаккирларидан биридир. Унинг Шарқ ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий ҳамда бадий тафаккури тараққиётига қўшган ҳиссаси ниҳоят беқиёсдир. Юсуф Хос Ҳожибнинг ақлий, ахлоқий, меҳнат ва жисмоний, нафосат тарбиясига доир фикрлари унинг буюк асари ҳисобланган “Қутадғу билиг” (“Бахт-саодатга эриштирувчи билим”) асарида ёрқин баён этилган. У инсонни улуғлайди, унинг фикрича инсоннинг улуғлиги ақл-идроки, сўзлаш қобилияти, билими, ўқуви, ҳунарга интилганлигидадир.

Юсуф Хос Ҳожиб фикрича билимсиз кишини касалликка чалинган одамга ўхшатади ва ушбу касаллик ўз вақтида даволанмаса киши ҳалок бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон билимсизлик касаллигидан тез қутулиш чораларини кўрмоғи лозим.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ўқтиришича, ҳар бир киши жамиятга муносиб бўлиб камол топтоғи керак. Бунинг учун у туғилганидан бошлаб зарурий тарбияни олмоғи керак.

Юсуф Хос Ҳожиб таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқ ҳолда бўлишини тавсия этади. У ота-оналарни болалар тарбиясига эътибор беришга чақиради, жамият фарзандлар хулқ-атвориға қараб ота-оналарга баҳо беришни яна бир қарра таъкидлайди ва болаларга турли билимлар бериш билан бирга маълум касб-ҳунарға ўргатишга ҳам алоҳида эътибор беради.

Юсуф Хос Ҳожиб ота-оналарни бола тарбиясига эътибор беришга даъват этади, у жамият фарзандлар хулқ-атвориға қараб ота-оналарга баҳо беришни яна бир қарра таъкидлайди. У фарзандларга турли билим ва ҳунарлар ўргатилмоғи кераклигини айтиб, уларни ахлоқли қилиб вояга етказишни ота-оналарга маслаҳат беради.

Юсуф Хос Ҳожиб тарбияда катталар намунаси, аجدодлар тажрибаси алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, бу ҳақдаги фикрини “оталар сўзи” орқали ифодалайди.

Юсуф Хос Ҳожиб камтарликни инсон камолотининг муҳим фазилати деб билади. Унингча инсон соф кўнгилли, тўғри бўлмоғи керак, шундагина у кулфат, аламлардан ҳоли бўлади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг педагогик қарашларида халқ билан бирга бўлиш, адолатли бўлиш ғояси асосий ўринда туради. Улуғ мутафаккир инсонларнинг сабрли, сир сақлайдиган, яхшилар билан ҳамкор бўлишга чақиради, ҳақдорликни қоралайди.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий ўзбек миллий тарбия, илми-адаб, ахлоқ-одоб анъаналари тарихига муносиб ҳисса қўшган.

Аҳмад Яссавий ёшлигида илмга ташналиги, ақл-заковати, иймон-этиқодининг буюклиги, ўткир зеҳни билан бошқа тенгхурларидан ажралиб турар эди. У ёшлигидан араб, форс тилларини пухта эгаллаган, ўз ҳикматларини асосан туркий тилда ёзган. У устози Юсуф Ҳамадоний вафотидан кейин Бухорода учинчи халифа бўлиб узоқ йиллар фаолият кўрсатган ва ўз вазифасини тўртинчи халифа этиб тайинланган Абдулҳолиқ Ғиждувонийга топширган. Тасаввуф мазҳабининг шоири, атоқли маърифатчи Ҳақим ота Сулаймон Бақирғоний ҳам хожа Аҳмад Яссавийнинг шогирдидир.

Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуф илмини чуқур эгаллаган ва уни бойитган улуғ зотдир. Қолаверса дунёвий билимларни ҳам пухта эгаллаган. У буюк шоир сифатида ўз шеърларида инсон ҳаёти ва турмуши, бутун фаолияти учун зарур бўлган Иймон ва Ўтиқодни улуғлайди ва одамларни шу фазилатларни эгаллашга даъват этади. Аҳмад Яссавийнинг бундан қарийб минг йиллар муқаддам битилган шеърлари бугунги ёшларни иймонли, ўтиқодли, фидойи қилиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди, шайх ва тасаввуф мафкурасининг тарғиботчиси сифатидаги фаолияти ўзбек педагогикаси фани тарихида муҳим ўрин тутди.

Европада Авецина таҳаллуси билан танилган Абу Али ибн Сино (980-1037) Бухоронинг Афшон қишлоғида туғилган бўлиб, 16 ёшлигидан Гиппократ асарларини ўрганиб чиққан. У фақатгина тиббиёт фанидан эмас, балки педагогика, психология, логика, минерология, санъат, адабиёт, фалсафа ва бошқа фанларни ҳам чуқур ўрганди. У Аристотелни ўз устози сифатида қабул қилди ва Беруний, Форобийлар таълимотларидан баҳраманд бўлди. Унинг фикрича болаларнинг ақлий тарбияси улар келажаги учун катта аҳамиятга эга. Ибн Сино болаларни мактабда ўқитиш тарафдори бўлиб, ўзининг “Оила хўжалиги” асарининг “Болаларни мактабда ўқитиш ва тарбиялаш” бўлимида болаларни жамоада ўқитиш маъқул, уларни яқка ёки хонадонларда алоҳида ўқитишга мутлақо қарши эканлиги баён этилган.

Буюк мутафаккир болаларга таълим-тарбия беришдан олдин ўқитувчилар олдига бир қатор шартлар қўяди. Жумладан ўқитувчи чидамли, сабр-бардошли бўлиши, унинг нутқи ва фикри болаларга аниқ аён бўлиши, ўқувчиларни севиб, ардоқлаши, унинг мимикаси ўзига ярашиши, ҳиссий хислатлари ҳавас қилишга арзийдиган бўлиши лозим.

Ибн Сино яхшиликка олиб боровчи ахлоқ қоидаларини эгаллаш, инсоннинг ахлоқий муносабатларини ривожлантиришга ёрдам берувчи тадбирлар орқали таълим-тарбияни изчил амалга ошириш мумкинлигини алоҳида қайд қилади. Ибн Сино ёш болаларни туғилганидан бошлаб тарбиялаш масалаларига алоҳида эътибор беради. Болани тебратиш уни танасига, мусиқа эса унинг руҳиятига ором бахш этади дейди.

Унинг фикрича ёш бола тарбиясини муайян изчиллик ва тартиб билан олиб боришга она масъулдир.

Ибн Сино болаларни алоҳида-алоҳида ўқитишдан кўра, жамоа тартибда ўқитишни афзал билади. Унинг фикрича ўқитувчи болаларга таълим беришга киришишдан аввал, уларнинг хулқ-атворини ўрганиши ва билимларини текшириб кўриши лозим. Аввало у ўқувчининг нимага моил ва қодир эканлигини текшириб кўриши, сўнгра унга билим ва ҳунар турини тавсия этиши керак.

Ибн Сино жисмоний тарбияга катта эътибор беради. Унинг фикрича одам йигитлик, етуклик ёшига ҳамда улғайганда саломатлигини сақлаши учун жисмоний машғулот билан шуғулланиши лозим.

Ибн Сино боланинг ахлоқий тарбияси ҳақида фикр юритар экан, унда оила, ота-онанинг асосий вазифаларини белгилаб беради. Ахлоқий тарбияда энг муҳим воситалар бола билан иззат нафсига, ғурурига тегмаган ҳолда, яккама-якка суҳбатда бўлиш, унга насихат қилишдир.

Ибн Сино фикрича инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири ўзининг ёмон ахлоқий ҳислатларини англаб, уларни йўқотишга интилишдир.

Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари ўз моҳияти билан инсонпарварлик моҳиятига эга. Ҳақиқий дўстлик, яхши дўст орттириш, дўстга садоқатли бўлиш масалалари унинг бадий асарларида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг ахлоқий қарашлари гўзаллик, нафосат ҳақидаги фикрлар билан ҳамоҳангдир.

Ибн Синонинг кузатишлари ва фикрлари нафақат ўз даври таълим-тарбия соҳаси ривожига қўшилган ҳисса бўлиб қолмай, балки ҳозирги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этади. У ўқитувчининг шахсий ҳислатларига, руҳиятига эътибор бериб, унинг ақлий хусусиятлари, руҳияти, меҳнатсеврлиги, билими, иродасига асосланган ҳолда таълим-тарбияни олиб боришни тавсия этади.

ХУЛОСА

Ўзбек халқи мустақилликка эришди. Ўтмишда ота-оналаримиз, буюк алломаларимиз, юксак маърифат соҳиблари бахт-саодатни, озодлик, эркинликда кўрганлар, шунингдек Ватан ва халқ истиқболи, бахтиёр турмуш, фан ва маданият тарққиёти билан бевосита боғлиқ эканлиги ҳақида таълим берганлар.

Юқорида зикр этилган буюк инсонларнинг мероси илмий-назарий жиҳатдан маълум даражада ўрганилди. Бироқ ўша мероснинг педагогик қирралари ҳали атрофлича тадқиқ қилинмаган. Ҳолбуки ҳозирги мустақиллик даврида халқимиз мафкурасини пухтароқ тарбиялашда илмий ва маданий анъаналар, урф-одатлар, миллий қадриятларни кенг кўламда тарғиб ва ташвиқ этиш ниҳоятда муҳимдир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин таълим-тарбия соҳасида, миллий ахлоқ-одобни қайта тиклаш борасида, миллий урф-одатлар, турли-туман анъаналарни жой-жойига қўйиш, миллий қадриятларни янада ривожлантириш хусусида жуда кескин ва буюк бурилишлар бўлаётгани барчага аёндыр. Айниқса “Ўзбекистон – келажаги буюк давлат” деган шиорнинг юксак кўтарилиши жумҳуриятимизни ҳар соҳада мустаҳкамланиши зарурлиги йўлини белгилаб беради. Давлатнинг буюк келажаги, албатта, ёшларни чуқур билимли ва покиза ахлоқ-одобли қилиб тарбиялаш билан бевосита боғлиқ эканлигини барча таълим ходимлари ёддан чиқармасликлари лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” “Шарқ” нашриёти. Тошкент 1998 йил.
2. К.Ҳошимов, С.Очил. “Ўзбек педагогикаси антологияси” “Ўқитувчи”. Тошкент, 1995 йил.
3. К.Мунавваров “Педагогика” “Ўқитувчи”. Тошкент, 1996 йил.
4. К.Ҳошимов, М.Нишонова, Р.Иномова “Педагогика тарихи” “Ўқитувчи”, Тошкент 1996 йил.
5. А.Зуннунов “Ўзбек педагогикаси тарихи” “Ўқитувчи”, Тошкент 1997 й.
6. О.Мавлонова, К.Тўраева, А.Холиқбердиев. “Педагогика” “Ўқитувчи” Тошкент 2001 йил.
7. Н.Ғайбуллаев, Р.Ёдгоров, Р.Маматкулов. “Педагогика”, “Шарқ”, Тошкент, 2005 йил.
8. Б.Зиёмухаммедов “Педагогика” “Тўрон-Иқбол”, Тошкент, 2006 йил.

МУНДАРИЖА

1. КИРИШ	3
2. БУЮК ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ УМУМПЕДАГОГИК ВА ДИДАКТИК ҲОЯЛАРИ	4
3. АЛ-ХОРАЗМИЙ	5
4. АБУ ИСО АТ-ТЕРМИЗИЙ.....	6
5. АҲМАД ФАРҒОНИЙ	6
6. ИМОМ ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ.....	8
7. АБУ НАСР ФОРОБИЙ.....	13
8. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ	17
9. ХОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНД.....	24
10. ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ.....	32
11. АҲМАД ЯССАВИЙ.....	33
12. ХУЛОСА	36
13. ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	37

